University of Groningen

De verleiding van een grijze geschiedschrijving

Eickhoff, M.; Henkes, B.; van Vree, F.

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

DOI:
[10.5117/TVGESCH2010.3.EICK](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2010.3.EICK)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Eickhoff, M., Henkes, B., & van Vree, F. (2010). De verleiding van een grijze geschiedschrijving: Morele waarden in historische voorstellingen. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123(3), 322-339.
<https://doi.org/10.5117/TVGESCH2010.3.EICK>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Fahne (Vlag) van Armando, 1988.

Bron: Collectie Armando Museum, Amersfoort

DE VERLEIDING VAN EEN GRIJZE GESCHIEDSCHRIJVING. *Morele waarden in historische voorstellingen*

**Martijn Eickhoff, Barbara Henkes
en Frank van Vree**

De telkens oplaaiende controverses over de Tweede Wereldoorlog en andere gevoelige historische thema's tonen aan dat de geschiedschrijving zich nog altijd niet heeft ontworsteld aan de 'ban van goed en fout'. Eigenlijk kan dat ook niet anders: elke historische interpretatie impliceert immers politieke en morele oordelen. De vraag is daarom niet hoe de historicus zich van dergelijke oordelen kan ontdoen, maar hoe recht kan worden gedaan aan historische actoren, hun mentale gesteldheid, hun dilemma's en de gevolgen van hun handelen, zonder te vervallen in eenvoudige morele en politieke schema's dan wel te bezwijken voor de verleiding van een revisionistische, 'grijze' geschiedschrijving. Vooral dat laatste is problematisch. In het 'grijze' geschiedbeeld wordt met een beroep op wetenschappelijke neutraliteit een beeld van het verleden geconstrueerd, waarin accommodatie ongemerkt transformeert van een analytische categorie naar een normatieve standaard voor menselijk gedrag. Met als implicatie dat iedereen, inclusief de daders, als slachtoffers van de historische omstandigheden kunnen worden beschouwd en de vraag naar morele verantwoordelijkheid als het ware oplost.

Het gebeurt met regelmaat, en toch telkens even plotseling als overdonderend: het verleden dient zich aan als opzienbarende ont-hulling, met een rel, schandaal, affaire als gevolg, waarbij de media te hoop lopen en de politiek zich evenmin onbetuigd laat. Een minister-president die 'de VOC-mentaliteit' aanprijst – terwijl deze deugd in Indonesië veeleer staat voor 'corruptie'; een kroonprins die de misdaden van de Argentijnse junta lijkt te willen bagatelliseren; een schrijver die het geweld van Nederlandse soldaten in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vergelijkt met het optreden van de SS; een studie waarin 'bewezen' wordt dat het bestaan van de vernietigingskampen al in 1942 bekend was – met alle morele implicaties vandien; en verder een stoet van bekende en hooggeschatte Nederlanders die een minder fraai oorlogsverleden blijken te hebben. De lijst is vrijwel onuitputtelijk. Vaak krijgen dergelijke affaires het karakter van een mediahype, waarbij harde woorden vallen, zeker wanneer zo'n kwestie betrekking heeft op een als pijnlijk ervaren hoofdstuk uit de nationale geschiedenis.

De 'affaires' hebben dus een minder incidenteel karakter dan de term doet vermoeden: we zouden ze dan ook kunnen zien als erupties van een voortdurend wrijven en botsen van herinneringsculturen, wortelend in verschillende politieke en culturele overtuigingen en overgeleverde ervaringen. Tegelijkertijd hebben ze – in een antropologische zin – onmiskenbaar een rituele betekenis. In de commotie rond het (opnieuw) ontdekken van wat wij zien als vormen van kwaad die het waardenstelsel van onze samenleving in de kern bedreigen – racisme, slavernij, genocide, discriminatie en geïnstitutionaliseerde ongelijkheid – voltrekt zich immers een collectieve bevestiging van die waarden. De affaires fungeren als herden-

kingsceremonies: zij ontleen hun rituele karakter aan wat Avishai Margalit omschrijft als de 'obligation to remember', een verplichting die haar oorsprong vindt in 'the efforts of radical evil forces to undermine morality itself, by, among other means, rewriting the past and collective memory'.¹ Evenals andere 'theaters van het geheugen' – monumenten, schoolboeken, wetenschappelijke studies, romans, films – bieden affaires gelegenheid de herinneringen aan de ruïneuze gevolgen van die 'kwade krachten' levend te houden.

Historici spelen in dergelijke polemieken een ingewikkelde rol. Aan de ene kant zijn ze onlosmakelijk verbonden met de huidige samenleving en de morele waarden waarop deze is gebaseerd; daarmee zijn ze – in de woorden van Margalit – gebonden aan de 'ethiek van de herinnering'. Aan de andere kant achten zij zich verplicht aan hun professie, die vraagt om afstand, onpartijdigheid en morele neutraliteit. Sommige historici geloven daarbij dat het hen ook werkelijk gegeven is een 'neutrale', dat wil zeggen *a-morele* voorstelling van het verleden te produceren – een standpunt dat verregaande morele implicaties blijkt te kunnen hebben.

Aan de hand van enkele geruchtmakende affaires van de laatste tien, twaalf jaar zal worden geprobeerd dit complex van problemen te ontrafelen en de rol van historici aan een nader onderzoek te onderwerpen. Tegelijkertijd is dit artikel te beschouwen als

een vorm van introspectie: wij zijn immers zelf bij enkele van deze 'kwesties' betrokken geweest.² Door een analyse van de debatten en de krachten en motieven die daarin een rol speelden, willen we het onlosmakelijke verband tussen morele waarden en geschiedschrijving verder exploreren.

De sigaar van Colijn

Bijna vijfhonderd pagina's telde het eerste deel van Herman Langevelds biografie van Colijn – en toch ging alle aandacht bij de verschijning ervan, in april 1998, uit naar een paar regels. Ze waren ontleend aan twee brieven, waarin de vijftientigjarige luitenant van het Nederlandsch-Indische Leger zijn vrouw Lena en zijn ouders verslag doet van zijn ervaringen bij de verovering van het paleizencomplex Tjakra Negara op Lombok. 'Ik heb een vrouw gezien', schrijft Colijn zijn echtgenote,

*die met een kind van ongeveer ½ jaar op den linkerarm, en een lange lans in de rechterhand, op ons aanstormde. Een kogel van ons doodde moeder en kind. We mochten toen geen genade meer geven. Ik heb 9 vrouwen en 3 kinderen, die genade vroegen, op een hoop moeten zetten en zoo dood laten schieten. Het was onaangenaam werk, maar 't kon niet anders. De soldaten regen ze met genot aan hun bajonetten. 't Was verschrikkelijk werk. Ik zal er maar over eindigen.*³

In de brief aan zijn ouders vertelt hij over dezelfde gebeurtenis, maar in iets andere bewoordingen. Sommige vrouwen ('zelfs jonge, schoone vrouwen') wierpen stukken lood vanaf de daken, anderen droegen een lans – maar zijn 'dappere Amboneezen' stonden als een muur. En Colijn vervolgt:

*Na den 8en aanval bleven nog eenige weinigen over, die genade vroegen, ik geloof 13. De soldaten keken mij vragend aan. Een 30-tal mijner manschappen was dood of gewond. Ik keerde mij naar achteren om een sigaar op te steken. Eenige hartverscheurende kreten klonken en toen ik mij weer omdraaide waren ook die 13 dood.*⁴

De officiële presentatie van Langevelds boek had nog niet plaats gevonden of het tumult

1 Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Cambridge 2002) 83.

2 Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree eds., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Elfde Jaarboek Oorlogsdocumentatie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2000); Idem, 'Historici doen Meertens geen recht', *de Volkskrant* 19 oktober 2006; Michiel Baud en Frank van Vree, 'Geschiedschrijving, politiek en moraal', in: Frank Ankersmit e.a. eds., *Het drama Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport*, themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116/2 (2003) 248-261; Martijn Eickhoff, *In naam van de wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (Amsterdam 2007); Jurrie Reiding e.a., 'Discussiedossier' n.a.v. Eickhoff, *In naam der wetenschap?*, in: *Studium* 1/4 (2008) 269-286; A. van den Brand en G. Schouten, 'Goed en fout in een kamp. Zaak-Jan Campert', *Trouw* 26 februari 2005; 'Jan Campert handelde zowel goed als fout', *Trouw* 28 september 2005; Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948* (Amsterdam 2005); Idem, 'De aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme', recensie van P.J. Knechtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110/1 (1997) 97-99; Idem, recensie van A.D. Kylstra, *Het naoorlogse beeld van de oudgermanist Jan de Vries*, *BMGN* 115/3 (2000) 428-429.

3 H. Colijn aan Helena Colijn-Groenenberg, 24 november 1894, aangehaald bij Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944*, deel I 1869-1933 (Amsterdam 1998) 59.

4 Colijn aan zijn ouders, 17 december 1894, Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 59.

J.P. de Veer, 'Het zevende bataljon rukt tot de aanval op te Bali'.

Bron: G.L. Kepper, *Wapenfeiten van het Nederlandsch-Indisch Leger. Voor het Nederlandsche volk beschreven* ('s-Gravenhage ca. 1900)

over deze ontboezemingen brak al los. De auteur verscheen in het actualiteitenprogramma NOVA en werd uitgebreid ondervraagd over de brieven. 'Colijn slachtte vrouwen af en kinderen' kopte *Het Parool* de volgende dag en andere kranten bleven niet achter. Verscheidene antirevolutionaire *diehards*, waaronder Willem Aantjes, oud-minister dr. I.A. Diepenhorst en oud-premier Barend Biesheuvel, toonden zich 'geschokt' en 'diep geraakt'.⁵ In de pers, maar ook in publieke debatten, ontwikkelde zich vervolgens een heftige controverse, door Jan Blokker een paar weken later in een recensie in *de Volkskrant* treffend samengevat onder de titel 'Oorlog om Colijn'.⁶

Aan beide zijden waren inmiddels harde woorden gevallen. Zo kwalificeerde Elsbeth Ety Colijn in *NRC Handelsblad* als 'een oorlogsmisdadiger' en 'misdadige ploert',⁷ tot er-

gernis en verontwaardiging van journalisten, historici en anderen die vonden dat dergelijke kwalificaties geen pas gaven. Een opmerkelijk punt in de discussie vormde het verschil in stijl en bewoordingen waarin Colijn in de twee brieven verslag doet van de gebeurtenis. Waar in de brief aan de echtgenote nog beslist gesproken werd van negen vrouwen en drie kinderen, maakte dat aantal in de tweede brief plaats voor een onbestemder getal ('ik geloof 13'). De suggestie dat hij zelf opdracht tot de executie had genomen, was in de brief aan zijn ouders eveneens geweken: daarin wekte Colijn de indruk dat hij het aan zijn mannen zelf overliet, terwijl hij 'naar achteren ging om een sigaar op te steken'. Dit laatste was in de ogen van sommige critici veelzeggend: Colijn,

⁵ *NRC Handelsblad* 16 april 1998.

⁶ *de Volkskrant* 1 mei 1998.

⁷ *NRC Handelsblad* 18 april 1998.

altijd al symbool van een hardvochtig kapitalisme, steekt een sigaar op terwijl (of voordat) de vrouwen en kinderen worden afgeslacht. Maar er werden ook andere, mildere interpretaties aan de passage gegeven: Colijn zou een sigaar zijn gaan opsteken om zich aan de verantwoordelijkheid te kunnen onttrekken, om zich als het ware te verontschuldigen, of zelfs uit spanning, ongemak of afschuw, zoals sommige mensen een sigaret opsteken als het er om gaat spannen, zoals historicus Bob de Graaff heeft gesuggereerd.⁸

Een ander heikel punt in het debat vormde het feit dat Colijns vroegere biografen de incriminerende passages uit de brieven in hun publicaties hadden weggelaten of zelfs verdraaid hadden weergegeven, zoals dr. G. Puchinger, die als directeur van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* (HDNP) Colijns archieven had beheerd en afgeschermd.⁹ Deze pijnlijke onthulling inspireerde zijn opvolger – en intellectuele petekind – Jan de Bruijn een in de haast samengestelde brochure te publiceren, *De slag om Tjakra Negara*, waarin de gewraakte brieven volledig werden afgedrukt, voorzien van een inleiding waarin De Bruijn – naar het oordeel van zijn critici – de integriteit van zijn VU-collega Langeveld in twijfel probeerde te trekken.¹⁰

De reuring die de publicatie van de biografie veroorzaakte, werd vervolgens zelf onderwerp van debat. Volgens een aantal critici was 'de affaire' in de eerste plaats het gevolg van de manier waarop uitgevers en media op elkaar inwerken, een samenspel waarin ook de auteur, Langeveld, zich in hun ogen had laten betrekken. Daardoor – zo betoogde historicus Martin Bossenbroek – richtte de aandacht zich eenzijdig op 'naakte, liefst ran-

zige feiten', met een 'rondwarende Lombokkoorts' als gevolg; terwijl toch al lang bekend was hoe gruwelijk de Nederlandse koloniale expedities destijds waren.¹¹ De Graaff sprak later in een terugblik van een *histo-hype*, vrucht van een 'duivelspact' van historici en journalisten, waarbij het publiek weliswaar zicht krijgt op de 'diamantjes', 'die heel kort in felle schijnwerpers worden gezet', maar geen kennis neemt van de historische context die geschiedschrijvers als Langeveld met zoveel moeite trachten bloot te leggen.¹²

Stoorden sommige critici zich vooral aan het sensationele karakter van de berichtgeving, anderen keerden zich primair tegen het moralisme waarmee Colijn nu in de publieke opinie werd neergezet. Opvallend genoeg was de biograaf zelf daarbij geen mikpunt van kritiek: vrijwel zonder uitzondering werd hij geprezen als een 'gewetensvolle' historicus, zorgvuldig in zowel zijn werkwijze als zijn oordeel, voortdurend de feiten afwegend, met oog voor de verhoudingen en de historische context.¹³ De enige die twijfelde aan zijn intenties was zijn collega De Bruijn, die de kritische vergelijking van de twee brieven in Langevelds boek aangreep om de waarheid van het gebeuren als zodanig ter discussie te stellen. Hiermee trok hij niet alleen de werkwijze van de historicus in twijfel, maar stelde hij hem bovendien impliciet verantwoordelijk voor wat zijn medebezorger, archivaris Hans Seijlhouwer, aanduidde als een 'relle-rige sfeer'.¹⁴ Langeveld gaf geen krimp: 'Ik zal schrijven wat ik moet schrijven. Maar het gebeurt in het voortdurende bewustzijn dat ik mij ook jegens Colijn houd aan het negende gebod: *Gij zult geen valse getuigenis spreken tegen uw naaste*', zo verklaarde hij in een interview in *NRC Handelsblad*.¹⁵

Toch lijkt Langeveld zelf min of meer de toon te hebben gezet voor wat sommige zagen als een 'ahistorisch moralisme'. Zo stelde hij in een interview in *de Volkskrant*, daags na de uitzending van *Nova*, onder de kop 'Colijn heeft zich misdragen, ook voor die tijd', dat de antirevolutionaire politicus 'naar de maatstaven van het hedendaagse Joegoslavië-tribunaal een oorlogsmisdadiger zou zijn geweest'.¹⁶ Collega Bossenbroek kwalificeerde dit soort uitspraken bij de presentatie van het boek, tijdens een verhitte bijeenkomst op de Vrije Universiteit, als 'een makkelijke toepassing van hedendaagse morele oordelen op het

8 Bob de Graaff, 'Het duivelspact tussen historicus en journalist', *de Volkskrant* 14 november 1998.

9 Over de omgang met dit materiaal door Puchinger en Rudolf van Reest, Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 11-13, en het interview door Gerard Mulder, 'Colijn is een tragische figuur', *NRC Handelsblad* 18 april 1998.

10 Jan de Bruijn ed., *De slag om Tjakra Negara. Een verslag in drie brieven* [van H. Colijn] (Amsterdam 1998).

11 Martin Bossenbroek, 'De man en zijn oorlog', *Trouw* 25 april 1998.

12 De Graaff, 'Het duivelspact', *de Volkskrant* 14 november 1998.

13 Zie besprekingen van J. Bank (*NRC Handelsblad* 17 april 1998); J. Blokker (*de Volkskrant* 17 april en 1 mei 1998); Jan Kuijk (*Trouw* 17 april 1998); en Doeko Bosscher in *BMGN* 115/2 (2000) 330-332.

14 Geciteerd in *NRC Handelsblad* 27 april 1998.

15 'Colijn is een tragische figuur', *NRC Handelsblad* 18 april 1998.

16 Interview Jeroen Trommelen met Langeveld in *de Volkskrant* 16 april 1998. Het betreft hier een parafrase, waarmee de vraag rijst of de uitspraak hem niet in de mond is gelegd.

foute verleden'. De Bruijn gewaagde van 'een anachronisme', dat geen recht deed aan de historische context van Colijns optreden en al evenmin aan het feit dat de jonge officier ook 'een man van vlees en bloed was, die naast de liefde voor zijn vrouw en kind, zijn angst voor de dood beschrijft'.¹⁷

De heftige reacties op het bekend worden van Colijns directe betrokkenheid bij wreedheden tijdens militaire expedities in Nederlands-Indië, onthullen niet alleen welk rooskleurig beeld Nederland nog altijd koestert van zijn koloniale heerschappij, maar legden bovendien een aantal mechanismen bloot die ook in andere, vergelijkbare gevallen van *debunking* en *ontmythologisering* werkzaam blijken te zijn. Chris Lorenz sprak in dit verband van een *Pavlov-reactie* van historici, waarin een aantal standaardpatronen is te herkennen, stuk voor stuk er op gericht de morele of politieke betekenis van de feiten te relativeren.¹⁸ Nu eens wordt benadrukt dat de geïncrimineerde feiten 'in de juiste context' moeten worden gezien dan wel beoordeeld moeten vanuit de normen en waarden van die tijd. In andere gevallen worden de bronnen en de werkwijze van de auteur in twijfel getrokken, of wordt gesteld dat dergelijke feiten al lang bekend waren. Ten slotte wordt aangevoerd dat historici zich beroepshalve verre zouden moeten houden van morele oordelen.

Hoewel de relativerende argumenten in de 'affaire-Colijn' er zeker niet steeds op gericht waren hem vrij te pleiten, bleken zij dikwijls wel tot een problematische positie te leiden. In reactie op het verwijt dat de daden van Colijn 'in zijn tijd' moesten worden gezien, schreef historicus P.W. Klein dat 'je dat nooit hoort zeggen van Ilse Koch, Eichmann of Karadzic'.¹⁹ In andere woorden: ontslaat het destijds (en nu nog) vaak als onontkoombaar beschouwde meedogenloze en nietsontziende karakter van de militaire expedities in Nederlands-Indië, waarvan al in 1894 in onverbloemde bewoordingen verslag werd gedaan, Colijn van zijn morele verantwoordelijkheden?²⁰ Of geldt het feit dat de Balinese vrouwen op Lombok daadwerkelijk met hun rebelse mannen meevochten als afdoende excuus? Anders gezegd: wat wil het eigenlijk zeggen, dat we Colijn als 'een kind van zijn tijd' moeten zien – drie decennia na Multatuli, in de jaren waarin ook het politie-

ke verzet tegen de koloniale oorlogen op gang kwam? Wordt een criticus als infanteriekapitein J.J.B. Fanoy, Colijns collega in Atjeh, met dit soort argumenten niet voor de tweede keer de mond gesnoerd? De christelijke officier gaf een paar jaar na het bloedbad op Lombok in een officieel rapport uitdrukking aan zijn gewetensnood over zoveel geweld, maar werd vervolgens door Colijn – in zijn ogen 'een der ergste Atjeh-afmakers' – in een ambtelijke reactie neergezet als een 'lasteraar'.²¹ En hoe moeten we dit alles ten slotte beoordelen in het licht van de algehele verontwaardiging, in diezelfde tijd in het zelfde Nederland, over het Britse optreden in de Anglo-Boerenoorlogen, zoals Martin Bossenbroek, Maarten Kuitenbrouwer en anderen hebben laten zien?²² Het zijn precies dit soort kwesties die twijfel doen rijzen met betrekking tot de haalbaarheid van een moreel 'neutrale' behandeling van deze geschiedenis.

Kwesties en patronen

Vrijwel alle deelnemers in de polemiek over de Lombok-brieven benadrukten dat de historicus de taak heeft 'te verklaren en te analyseren', en niet om te oordelen. Maar als het debat één ding duidelijk heeft gemaakt, is het wel dat geen enkele benadering waarde vrij is en altijd morele posities *impliceert*. Historici zijn doorgaans in staat dit gegeven te negeren, maar zodra het gaat om gevoelige onderwerpen, te beginnen met de jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog, de geschiedenis van kolonialisme en slavernij, of 'traumatisch' gekarakteriseerde gebeurtenissen als de val van Srebrenica, worden ze vroeg of laat onvermijdelijk met de morele implicaties van hun werk geconfronteerd.

De gebeurtenissen zelf mogen dan steeds verder achter ons liggen, de posities van waaruit de historici het verleden in ogenschouw

17 De Bruijn, *De slag om Tjakra Negara*.

18 Chris Lorenz in *Ad Valvas* 14 mei en 4 juni 1998.

19 Geciteerd door Etty, *NRC Handelsblad* 18 april 1998.

20 Wouter Cool, *De Lombokexpeditie* (Batavia 1894); vgl. Gjalte Zonderveld, 'Bidt God en houdt het kruis droog! Een christen als beroepssoldaat in Nederlands-Indië', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld eds., *Colijn. Bouwstenen van een biografie* (Kampen 1994) 35-70.

21 J.J.B. Fanoy aan A.F. de Savornin Lohman, 14 juni 1902, en Nota Colijn, in Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 98, 102.

22 Naast Bossenbroek en Maarten Kuitenbrouwer ook G.J. Schutte en Henk te Velde, en recentelijk Vincent Kuitenbrouwer, *A War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)*, proefschrift Universiteit van Amsterdam (2010).

Debye en Meertens leven beiden voort als spraakmakende wetenschappers, die met regelmaat worden herdacht en naar wie instituten zijn vernoemd. Links een Nederlandse postzegel, rechts het logo van het Meertens Instituut.

Bron: de postzegel is ontworpen door Harry Sierman, TNT ©; het logo is beschikbaar gesteld door het Meertens Instituut

nemen, blijken telkens weer tot heftige debatten te leiden, of zelfs tot 'een nieuwe morele zuiveringsgolf'. Deze laatste term werd een paar jaar geleden door enkele hoogleraren op diskwalificerende toon gebruikt toen vlak achter elkaar het gedrag van drie prominente erfalters tijdens de Tweede Wereldoorlog ter discussie werd gesteld. Dit waren de dichter J. Campert (1902-1943), de volkskundige P.J. Meertens (1899-1985) en de fysicus P.J.W. Debye (1884-1966).²³

Eerst de kwesties zelf. Niet lang nadat in 2004 een biografie verscheen over Jan

Campert, beroemd om zijn gedicht *De achttien dooden* werd zijn heldendood in kamp Neuengamme in twijfel getrokken. Nu was zijn verzetsverleden in de biografie al behoorlijk genuanceerd.²⁴ Maar volgens het nagekomen bericht, gebaseerd op een 'plausibel verhaal' – welbeschouwd een getuigenis uit de tweede hand van een inmiddels overleden kampgenoot – zou Campert eerder bij de verraders dan bij de verzetslieden bijgeschreven moeten worden.²⁵ Nauwelijks een jaar later vormden publicaties over de geschiedenis van de volkskunde, waarin P.J. Meertens een centrale rol speelde, aanleiding om de secretaris van de Volkskundecommissie postuum ter verantwoording te roepen voor zijn opstelling jegens het nationaal-socialisme.²⁶ Ook in dit geval zouden 'nieuwe feiten' erop wijzen dat het recent geschetste beeld van Meertens onvoldoende stelling nam tegen diens collaboratie met nationaal-socialistische autoriteiten. En het jaar daarop was het de schrijver van een populair-wetenschappelijk boek over Albert Einstein en zijn contacten met Nederlandse natuurkundigen die Nobelprijswinnaar Debye aan de paal nagelde.²⁷ Wederom beriep de onderzoeker zich op 'nieuwe bronnen'. Deze toonden aan dat Debye zijn joodse collega's had opgeroepen

23 Z.n. [H.W. von der Dunk, I. de Haan en J.Th.M. Houwink ten Cate], *Bevindingen over P.J. Meertens op grond van literatuur en geraadpleegde bronnen. Rapport van de Commissie van Drie* (Amsterdam 2006) 52. Zie ook J.A.A. van Doorn, 'Hardnekkig moraliseren over '40 - '45', *Trouw* 23 februari 2008.

24 Hans Renders, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam 2004) 361-369.

25 G. van Colmjon, 'Verzet bracht Campert om/ik wil niet langer zwijgen', *NRC Handelsblad* 19/20 februari 2005.

26 Ton Dekker, 'Volkskunde op eigen kracht', *Volkskundig Bulletin* 26 (dec. 2000) 42-55; Idem, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling* (Amsterdam 2002); Barbara Henkes, 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', in: Eickhoff e.a., *Volkseigen*. 62-94; Idem, 'P.J. Meertens: een christen op zoek naar gelijkheid in verscheidenheid' in: J. de Bruin e.a. eds., *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel. Liber Amicorum voor E.W.A. Henssen 1950-1999* (Amsterdam 2000) 318-342; Idem, *Uit liefde voor het volk*.

27 Sybe I. Rispens, *Einstein in Nederland. Een intellectuele biografie* (Amsterdam 2006) 51 en 159-184.

om hun lidmaatschap van de Duitse natuurkundige beroepsvereniging op te zeggen.

In deze analyse gaat het niet zozeer om de drie 'affaires' op zichzelf, als wel om de elementen en patronen die het mogelijk maken de verhitte discussies rond het oorlogsverleden van deze drie personae met elkaar te verbinden. Allereerst valt op dat de directe aanleiding tot de opflakkerende commotie over de opstelling van gerenommeerde figuren als Campert, Meertens en Debye ten tijde van het nationaal-socialisme telkens wordt gevormd door nieuwe publicaties. De aanjagers van commotie – soms de auteurs zelf, soms hun criticasters – beroepen zich op 'nieuwe' of 'nog nieuwere' informatie, terwijl deze in de meeste gevallen *de facto* al langer bekend was. Onder natuurkundigen wist men van Debye's dubieuze oproep, en er was op enkele plaatsen zelfs al over geschreven.²⁸ Het tijdschrift *Plus* berichtte eerder over de moord op Campert door 'het verzet' in Neuengamme.²⁹ En ook op de samenwerking van Campert en Meertens met nationaal-socialistische instanties was al bij herhaling gewezen. Zo had de publicist Adriaan Venema zijn beschuldigingen van collaboratie aan het adres van Campert en Meertens in het eerste deel van zijn *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* (1988) breed uitgemeten en ook toen waren de gemoederen reeds hoog opgelopen.³⁰

Venema was niet de eerste die het verzetsimago van beide mannen met 'nieuwe feiten' probeerde te ondermijnen. Niemand minder dan Loe de Jong had al in 1975, in deel zes van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, gewezen op geruchten over de financiële motieven van Camperts verzetsactiviteiten, maar de conclusie die de historicus daaraan verbond stond haaks op die van Venema. Camperts 'hart was bij het verzet', aldus De Jong.³¹ Eenzelfde patroon tekende zich af rond Meertens' samenwerking met nationaal-socialisten en in het bijzonder zijn lidmaatschap van het zogenaamde Lectoraat, een censurerende instantie van het genazificeerde departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Die informatie was al in 1972 in het literair tijdschrift *Tirade* aan het licht gekomen.³² De publicaties die kort na de eeuwwisseling verschenen, gingen niet voorbij aan deze bevindingen. Integendeel, de opstelling van Campert en Meertens werd nauwgezet geanalyseerd door deze te bezien in de con-

text van hun leven, de sociale en professionele omgeving en oorlogsomstandigheden. Hiermee verloren de incriminerende feiten hun eenduidige betekenis die de naar *debunking* en ontmythologisering hunkerende critici eraan gaven.³³

En dat brengt ons op een tweede element dat deze drie 'affaires' met elkaar verbindt. De namen van Campert, Meertens en Debye zijn alle drie gerelateerd aan gerenommeerde instituties (instellingen, stichtingen, prijzen), waardoor zij te beschouwen zijn als onderdeel van de 'gemonumentaliseerde' Nederlandse herinneringscultuur. De affaires raakten niet alleen aan de reputaties van de mannen in kwestie, maar ook aan die van de naamdragende instituten. Het polaire goed-fout-denken, dat de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog al zo lang beheerste, deed zich mede hierdoor opnieuw gelden. Degenen die het oorlogsverleden van deze drie personae diskwalificeerden, gingen er namelijk als vanzelf vanuit dat de naar hen vernoemde instituties hun naam zouden moeten veranderen – 'goed' was immers 'fout' gebleken. De beschuldigingen van 'fout in de oorlog' raakten een open zenuw bij de instellingen en personen die zich op de een of andere manier verbonden voelden met Meertens, Campert of Debye. Er werden ijlings nieuwe onderzoekers aangetrokken en commissies in het leven geroepen om hun oorlogsverleden nogmaals door te spitten. Zonder af te willen doen aan de specifieke dynamiek van de drie afzonderlijke 'affaires', en zonder de wetenschappelijke waarde van het spitwerk ter discussie te willen stellen, moge het duidelijk zijn dat de behoefte bij de betrokken autoriteiten om de kwesties zo snel mogelijk de wereld uit te helpen – met een helder feitenrelaas – allesbepalend was. De kwestie waar het om draaide was immers duidelijk: kon de naam wel of niet gehandhaafd blijven? Anders gezegd: waren Meertens, Campert en Debye 'goed' of 'fout', of een beetje van beiden? Verdienden zij het naamdrager te zijn van een

28 H. Rechenberg, 'Vor fünfzig Jahren', *Physikalische Blätter* 44/11 (1988) 418.

29 C. Noordam, *Rapport inzake Jan Campert* (Den Haag 2005) 11.

30 Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, deel 1-4 (Amsterdam 1988-1992).

31 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI/1* ('s-Gravenhage 1975) 44-45.

32 WAM de Moor, 'J. van Oudshoorn als broodschrijver. Der Not gehorchend, nicht de minneren Triebe', *Tirade* 16 (1972) 90-116.

33 M.b.t. Meertens, zie noot 26; m.b.t. Campert, zie noot 24.

prijs, een straat, een instituut? Aldus werd geschiedschrijving onderdeel van een bestuurlijk besluitvormingsproces dat weinig ruimte liet voor de complexiteit van het verleden.

Voorbij 'goed' en 'fout'?

De controverses rond het oorlogsverleden van Meertens, Campert en Debye laten zien dat de neiging (of de wens) de bezettingsjaren te zien als een zuivere tweestrijd tussen 'goed' en 'fout' als een veenbrand door de hedendaagse herinneringscultuur woekert. Maar daar blijft het niet bij; vergelijkbare patronen tekenen zich af rond andere pijnlijke episodes uit het verleden, zoals de 'Lombok-affaire', als hernieuwde confrontatie met de bloedige geschiedenis van het Nederlands kolonialisme, liet zien.

Er lijkt in dat opzicht niet veel veranderd sinds Hans Blom in 1983 deze problematiek thematiseerde, in zijn veel geciteerde oratie *In de ban van goed en fout*. Het moralisme en de openlijke 'partijdigheid', zo betoogde Blom, had weliswaar een vruchtbare uitwerking gehad op de geschiedschrijving van de oorlogsjaren, maar was geleidelijk verworpen tot een hindernis. Het moralistisch perspectief, 'in een diepgevoelde eensgezindheid over goed en fout in dit tijdvak', vormde een fase in de geschiedschrijving, dat nu kon worden beschouwd als 'bekroond en afgesloten'. Historici zouden zich moeten ontworstelen 'aan de ban van het aan de politiek-morele vraag naar goed en fout gekoppelde perspectief van collaboratie en verzet', en zich moeten toeleggen op 'wetenschappelijke vernieuwing' door nieuwe vragen en methoden, gebaseerd op systematisch onderzoek en gericht op verklaringen en analyses, aldus Blom. Hij

had zich overigens laten inspireren door het pleidooi van de vooraanstaande Duitse historicus Martin Broszat voor een meer sociaal-structuralistische bestudering van de nazi-periode.³⁴

Veel, vooral jongere, historici ervoeren Bloms pleidooi voor een breuk met het door oorlogservaringen getekende beeld als een verademing. Maar er waren ook onderzoekers die zijn oproep beschouwden als een poging de gruwelen van de oorlog en de nationaal-socialistische vervolgingspolitiek onder het mom van waarde vrije wetenschap te 'neutraliseren'.³⁵ Een deel van de kritiek is terug te voeren op misverstanden, waaraan de titel en de argumentatie van Blom overigens zelf debet waren. Een meer empirische benadering, zo betoogde hij, waarbij een fenomeen als collaboratie in de samenhang met het dagelijks leven bestudeerd werd, zou de geschiedschrijving haar eendimensionale karakter, gestoeld op de tweedeling goed versus fout, doen verliezen. Sommigen van zijn critici concludeerden hieruit dat hij een beschrijving en analyse van de stemming, mentaliteit en belevingswereld *in plaats* wilde stellen van het onderzoek naar collaboratie en verzet. Daarmee zou deze – in de woorden van de historicus Bob de Graaff in 1985 – 'al spoedig gedegradeerd [worden] tot het niveau van "iedereen was wel een beetje goed of een beetje fout"'. Dit zou het unieke karakter van de nationaal-socialistische bezetting tekort doen.³⁶ Anderen haalden op dezelfde grond nog veel feller uit naar de pasbenoemde hoogleraar, te beginnen met de eerder genoemde publicist Adriaan Venema, wiens venijnige tirades uiteindelijk zouden resulteren in een boekje met de veelzeggende titel *Blommelingen* (1990).

Hoewel hem dus in het algemeen een radicaler standpunt werd toegedicht dan hij in feite wilde innemen, hadden zijn critici op een cruciaal punt een sterk argument. Blom heeft er later ter verdediging op gewezen dat zijn voorgestelde 'vernieuwing' begrepen moest worden als een 'toevoeging' en niet als een vervanging aan de bestaande geschiedschrijving.³⁷ Maar in de oratie zelf had toch luid en duidelijk de suggestie doorgeklonken dat 'goed' en 'fout' als morele categorieën geen rol meer zouden moeten spelen in het historisch onderzoek. Alleen de titel al: ging het er niet om de geschiedschrijving te *bevrijden* uit die ban? Precies daar wrikte de schoen. Hij

34 J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam-Den Haag 1989) 102-120. Vgl. Idem, 'L. de Jong: geschiedschrijver en volksopvoeder', in: M. de Keizer ed., *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk (Den Haag 1995) 59-83. Martin Broszat ed., *Bayern in der NS-Zeit* 4 vols. (München-Wenen 1977-1983). Over Broszat zie o.a. Chris Lorenz, 'Is het Derde Rijk al geschiedenis? Martin Broszat als historicus en pedagoog', in: *Oorlogsdocumentatie* 40-45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 8 (Zutphen 1997) 236-253; alsmede Michael Marrus, *The Holocaust In History* (Toronto 2000).

35 G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema, *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986); Gjalb Zondergeld, 'Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis. De these van Blom nader bezien' in: *Kleio* (oktober 1984) 1-6.

36 B.G.J. de Graaff, 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd', in: *De Gids* 148/7 (1985) 554.

37 J.C.H. Blom, 'De Graaffs grote vergissing. Een antwoord', in: *De Gids* 148/7 (1985) 564.

sprak – in de geest van Jan Romein – over ‘fases’ in de geschiedschrijving, waarbij een tijdperk van epische, politiek-moralistische geschiedschrijving zou worden gevolgd door een wetenschappelijke, analytische fase. Hiermee wekte Blom op zijn zachtst gezegd de indruk dat het tijd werd zich te ontdoen van categorieën van goed en fout – of, ruimer geformuleerd: van morele oordelen. Historici zouden zich geheel moeten toeleggen op een empirisch-analytische geschiedschrijving.

Dat Blom deze opvatting inderdaad was toegedaan, bleek twintig jaar later.³⁸ Toen verdedigde hij, als directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, een vergelijkbare positie, dit keer in verband met de door hem geleide studie over een ander traumatisch hoofdstuk in de recente Nederlandse geschiedenis: de vredesmissie in Bosnië-Herzegovina en de massamoord van Servische milities op duizenden Bosniërs na de val van de aan Dutchbat toevertrouwde enclave Srebrenica. In het voorwoord van het massieve onderzoeksrapport, opgesteld door het NIOD in opdracht van de regering, benadrukten de samenstellers, onder aanvoering van Blom, dat het onderzoek zich richtte op het inventariseren en ordenen van relevant feitenmateriaal, met het doel dat ‘op basis daarvan vanuit historisch perspectief in zowel nationale als internationale context inzicht wordt verschaft in de oorzaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd’.³⁹ De inzet van het rapport was ‘een wetenschappelijke monografie: een zo goed mogelijk onderbouwde en zo accuraat mogelijke reconstructie van gebeurtenissen als een historisch proces met een eigen dynamiek’.⁴⁰ Om deze positie wat duidelijker te maken, wordt in het rapport de rol van de historicus vergeleken met die van de rechter. Waar een rechter – of een parlementaire enquête – antwoord wil geven op vragen van schuld en verantwoordelijkheid, zijn de doelstellingen van historisch onderzoek ‘breder van aard’, namelijk ‘om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van een episode’. Die doelstellingen vragen om ‘een afweging van het belang van een zo groot mogelijk aantal actoren in hun onderlinge samenhang en wisselwerking’, aldus Blom.⁴¹

In de Proloog van *Srebrenica, een ‘veilig’ gebied* stelt Blom dat het onderwerp van onder-

zoek ‘overduidelijk’ een ‘emotionele lading’ bezit. Hij ziet deze ‘emotionalisering’ weliswaar als een serieus probleem, omdat het ‘een zeker gevaar in zich [draagt] voor het onbevooroordeelde streven naar reconstructie en analyse van de gebeurtenissen op basis van geverifieerde gegevens’, maar onoverkomelijk is het zijns inziens niet. Sterker nog, het feit dat ‘de onderzoekers zich van dit probleem bewust [zijn] geweest’ is hen van dienst geweest. ‘De motivering om de onderzoekso opdracht naar de professionele eisen van het vak tot een goed einde te brengen is er door verdiept.’⁴² Het is een wat curieuze passage – maar ongewild maakt zij precies duidelijk waarom het rapport, ondanks de belofte van de onderzoekers, de aanduiding ‘monografie’ niet verdient. Het rapport, gebaseerd op knap ambachtelijk en nauwgezet historisch onderzoek, biedt geen samenhangende interpretatie van de gebeurtenissen, maar heeft soms meer weg van een bronnenpublicatie, zo betoogden verschillende critici in een speciale aflevering van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, een jaar na het verschijnen van het rapport.

Het streven naar ‘morele abstinentie’, aldus geschiedfilosoof Frank Ankersmit in zijn bijdrage aan dat themanummer, leidde in het geval van het Srebrenica-rapport tot ‘een soort van tekstuele resurrectie van het verleden zelf’, met als resultaat een rapport van een ‘Voskuil-achtige omvang’.⁴³ Volgens Ankersmit zijn de schrijvers niet alleen niet in hun opzet geslaagd – het rapport staat vol moreel of politiek gevoede uitspraken – er is in zijn ogen bovendien een *logisch* verband aan te wijzen tussen het streven naar een waarde-vrije reconstructie en het ontbreken van een samenhangende interpretatie. Om histori-

38 In zijn afscheidscollege (2007) heeft Blom dit standpunt bijna terloops herroepen door te pleiten voor een situationele ethiek in de keuze van onderwerpen en een studie van de rol die morele kwesties spelen als verklaring van het historisch proces. ‘Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?’, in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) 155-179, aldaar 165. Voor een kritische reactie, zie: M. de Keizer, ‘Hans Max Hirschfeld. De juiste man op de juiste plaats...?’ – Discussiedossier over Dr. Hans Max Hirschfeld, *BMGN* 123-3 (2008) 423-432, aldaar 430-431.

39 J.C.H. Blom, ‘Proloog’, *Srebrenica, een ‘veilig’ gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Amsterdam 2002) I, 9-31, aldaar 9. De volgende passage grijpt terug op Baud en Van Vree, ‘Geschiedschrijving, politiek en moraal’, *TvG* 116/2 (2003) 248-261.

40 Blom, ‘Proloog’, *Srebrenica, een ‘veilig’ gebied*, 30.

41 Ibidem, 18.

42 Ibidem, 25.

43 Frank Ankersmit, ‘“Een schuld zonder schuldigen?”. Morele en politieke oordelen in het Srebrenica-rapport’, *TvG* 116/2 (2003) 262-284, aldaar 270.

sche ontwikkelingen te kunnen duiden, om te laten zien waar dingen fout gingen, is het niet voldoende de afzonderlijke actoren te volgen, aldus Ankersmit. Hun gedrag zal immers meestal, vanuit hun eigen perspectief, redelijk en verklaarbaar zijn. Pas in een afweging, in een samenhangende visie, wordt duidelijk wat de gevolgen zijn geweest van die – op zich zo begrijpelijke – passiviteit, van het niet ingrijpen, het meegeven en doormodderen, het meewerken ‘om erger te voorkomen’.

Er is, kort gezegd, een onlosmakelijk verband tussen het ontwikkelen van een samenhangende interpretatie (hoe moeten we het gebeurde duiden, hoe moeten we het gedrag van de historische actoren in onderlinge samenhang bezien) en de vraag naar politieke en morele verantwoordelijkheid (wie is er – in meer of mindere mate – verantwoordelijk voor het verloop van de gebeurtenissen). Het streven naar onpartijdigheid – en de gelijktijdige reductie van het vraagstuk van de morele implicaties van menselijk handelen tot iets ongrijpbaars als ‘emotionele lading’ – heeft Blom en het onderzoeksteam als het ware in de weg gezeten om tot een omvattende interpretatie te komen.

Het ‘menselijk tekort’ als norm

Dat een samenhangende voorstelling van een historische episode, zoals het traditionele beeld van goed en fout, op analoge wijze – maar dan in een *omgekeerde* beweging, met een beroep op een amorele wetenschappelijke neutraliteit – ook kan worden getransformeerd, bewijst Chris van der Heijden in *Grijs verleden*. In deze veelbesproken verhandeling richt hij zich tegen het ‘overspannen beeld’

van de bezettingstijd en de mythevorming, gebaseerd op een meedogenloos onderscheid tussen ‘goed’ en ‘fout’, waarvan hij, merkwaaardig genoeg, de wortels zoekt in de jaren zestig.⁴⁴ Als ‘man met een missie’⁴⁵ wilde hij dit ‘blok beton midden in het vaderlands verleden’,⁴⁶ gegoten door historici als De Jong (de ‘Londense propagandist’⁴⁷) en Presser, vergruizen. De werkelijkheid was immers zoveel gecompliceerder: gewone mensen schipperden om te overleven, maakten zich klein en probeerden hun hachje te redden. De oorlog, zo stelt hij, toonde ‘de oude waarheid dat de mens, het handjevol helden en heiligen daargelaten, niet goed is en niet fout, niet zwart of wit maar grijs’.⁴⁸ Hij zegt dat niet om te vergoelijken, zo benadrukt hij in de inleiding, maar om ‘het menselijk tekort’ te laten zien.⁴⁹

Grijs verleden is niet alleen interessant vanwege de eigenwijze benadering en de soms verrassende inzichten, maar evenzeer omdat hier – min of meer impliciet – een ander moreel-politiek beeld wordt neergezet, een beeld waarin het gedrag van de ‘gewone Nederlander’ centraal heet te staan. Onproblematisch is dat beeld allerm minst. In zijn poging het ‘klassieke verhaal van de oorlog’ en het ‘simplistische mensbeeld’ van goed en fout te ondermijnen creëert Van der Heijden een nieuw universum, beheerst door het toeval en menselijk tekort. Zo bezien is grijze geschiedschrijving op te vatten als een vorm van historisch revisionisme. In deze voorstelling is de bezetting een periode waarin iedereen gevangen zit in zijn of haar eigen beslommeringen en er nauwelijks gelegenheid is aan de omstandigheden te ontsnappen. De vraag of vanuit een dergelijk perspectief op de bezettingsjaren *überhaupt* nog over schuld of individuele verantwoordelijkheid kan worden gesproken, wordt door Van der Heijden zelf impliciet ontkennend beantwoord. Hij concludeert dat ‘het toeval bepaalde aan welke kant je bleek te hebben gestaan, toen vijf jaar later de rekening werd opgemaakt’.⁵⁰

Uiteindelijk blijken vragen van morele en politieke verantwoordelijkheid in de grijze wereld van Van der Heijden te verdampen, of, misschien beter: effectief te worden opgelost. Terwijl andere auteurs niet verder gaan dan het afzwakken van de morele implicaties van een meegaande houding jegens het nieuwe regime, worden we, stumpers die we zijn, in Van der Heijdens universum, allemaal poten-

44 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 13. Over de wording van het boek, zie Van der Heijden, ‘De oorlog als mensenverhaal’, *De Groene Amsterdammer* 29 april 2010.

45 Kwalificatie van E. Gans, ‘Joden als perversen, zionisten als “daders”’. Twee gevallen van politieke en historische *incorrectheid* in Nederland’, ongepubliceerde lezing Internationale Tagung *Political Correctness. Aufforderung zur Toleranz oder Selbstzensur?* Amsterdam, 11-12 december 2008. Een bewerking daarvan verscheen als “Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader” in *De Groene Amsterdammer* 28 januari 2010.

46 Van der Heijden, *Grijs verleden*, 12.

47 Ibidem, 126.

48 Ibidem, 412.

49 Ibidem, 15.

50 Mischa Cohen, ‘Niet zwart, niet wit, maar grijs’, *Vrij Nederland* 3 maart 2001; voor een indringende ontrafeling zie: Gans, ‘Joden als perversen, zionisten als “daders”’. Vgl. Bas Blokker, ‘Verschoten kleuren van een verre oorlog’, *NRC Handelsblad* 16 maart 2001.

Portret van twee vrouwen en een jongeman voor de ingang van een pand, beschuldigd van collaboratie, met lachend publiek daaromheen.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Beeldbank WO 2 ©

tiële slachtoffer én daders. Want als het leven van toeval aan elkaar hangt, dan is de conclusie onontkoombaar, dat we, zoals Van der Heijden – zoon van een nationaal-socialist – zich in een moment van ongekende openheid liet ontvallen ‘allemaal bij de gaskamers [hadden] kunnen staan, zowel aan de ene als aan de andere kant van de deur.’⁵¹ In dit licht kan het ouderschap worden geïnterpreteerd als even tragisch als onontkoombaar, en dus ‘normaal’ in de gegeven omstandigheden.

En zo blijkt het grijze perspectief op het menselijke handelen ten tijde van het Derde Rijk uit te pakken als een *soft-focus* perspectief. Terwijl de mogelijk dramatische implicaties voor anderen buiten beeld blijven, worden problematische keuzes en handelingen gereduceerd tot ‘begrijpelijke’ misstappen, of onderdeel van een voor de hand liggende overlevingsstrategie, waar we nu vanuit een hedendaags perspectief niet meer over moeten willen oordelen. Want wie zijn wij immers? Wegen voor ons, als het erop aankomt, onze eigen persoonlijke beslommeringen niet ook het zwaarst?

Door de nadruk te leggen op de *beperkte* verantwoordelijkheid voor de eigen persoon

en de onmiddellijke omgeving, en deze feitelijk tot norm te verheffen, verdwijnt het zicht op andere vormen van verantwoordelijkheid: die voor de samenleving, het collectief, de menselijke waarden, de slachtoffers. Een verantwoordelijkheid, die ten gronde ligt aan beslissingen en daden die vanuit een zuiver particulier oogpunt wellicht als *onverantwoordelijkheid* of zelfs *irreëel* beoordeeld zouden kunnen worden. Precies dit bredere ethische, maatschappelijke en politieke perspectief wordt in *Grijs verleden* opgeofferd – en daarmee verdwijnt ook de verantwoordelijkheid voor de al dan niet gewilde implicaties van het individuele handelen, in het licht van de afloop van de gebeurtenissen, uit beeld.⁵²

De ontoereikendheid van een dergelijke oriëntatie op het alledaagse, op de ‘normaliteit’ van het leven onder extreme omstandigheden, is eerder, midden jaren tachtig, gethe-

⁵¹ Jeroen van der Kris, “‘Iedereen is tot alles in staat’”. Chris van der Heijden rekent af met het goed/fout denken’, interview in *NRC Handelsblad* 3 maart 2001.

⁵² Precies deze implicatie van zijn boek blijkt Van der Heijden niet onder ogen te willen zien, zoals duidelijk wordt in zijn apologie in *De Groene Amsterdammer* van 29 april 2010. Ook de hierna besproken internationale discussie lijkt geheel aan hem voorbij te zijn gegaan.

matiseerd door historicus Saul Friedlander, in een kritische bespreking van het eerder genoemde pleidooi van Martin Broszat voor een *Normalbehandlung* van de naziperiode.⁵³ Historisering, opgevat als een streven het Derde Rijk te zien als een periode die bestudeerd kan worden *als ieder andere*, in termen van historische analyse, impliceert een relativering van het politiek-morele *framework*, zo betoogde Friedlander. We zouden het ook anders kunnen zeggen: continuïteit, alledaags leven, normaliteit, zijn fenomenen die in het kader van de nazi-heerschappij een wezenlijk *andere kwaliteit* krijgen, omdat ze effecten sorteren die tegengesteld zijn aan die van hun oorspronkelijke gedaanten. Dit inzicht voert Friedlander tot een aan Broszat tegengestelde conclusie: *waarlijke* historisering is niet de bestudering van het Derde Rijk 'als ieder andere periode', maar precies andersom, als een uitzonderlijke periode. Alleen door de nazistische misdaden en de ogenschijnlijke normaliteit van alledag in hun onderling verband te bezien kan een geïntegreerd beeld worden gecreëerd. Het is precies deze visie die aan zijn *magnum opus* ten grondslag ligt, *Nazi-Duitsland en de Joden*, een werk waarin de meest uiteenlopende perspectieven worden samengebracht, maar tegelijk bijeen worden gehouden door een even indringende als genadeloze analyse van de ontwikkelingen ten tijde van het Derde Rijk.

Hoewel de discussie tussen Friedlander en Broszat, die in verschillende tijdschriften is gepubliceerd, in Nederland wel enige aandacht kreeg, speelde zij nauwelijks een rol in het latere debat, integendeel. Het zou misschien te ver voeren te zeggen dat het grijze perspectief

op de oorlog vandaag de dag de herinneringscultuur domineert, maar dat het breed ingang heeft gevonden, is onmiskenbaar. Dat is niet alleen af te leiden uit de ontvangst van *Grijs verleden* of het succes van de film *Zwartboek*, waarin een vergelijkbare positie wordt ingenomen, maar ook uit de hiervoor beschreven *affaires*.⁵⁴ Dat is misschien minder verwonderlijk dan het op het eerste gezicht lijkt. De voorstelling van de geschiedenis als een grijs universum, waarin eigenlijk iedereen slachtoffer is – behalve misschien de 'echte' misdadigers, de Eichmannen, Himmlers en Rauters – lijkt naadloos aan te sluiten bij de heersende slachtoffercultus in de hedendaagse cultuur, in een meer algemene zin. Het slachtofferschap fungeert hierbij als effectief middel tot erkenning en emancipatie van groepen met een problematisch oorlogsverleden en hun (her)opneming in het nationale geschiedverhaal.

Slachtofferschap, zo stelt De Graaff in aansluiting hierop, heeft zich ontwikkeld tot een zeer diffuse categorie, die gevoelig kan worden uitgebreid en ingeperkt, geïnstrumentaliseerd en gemanipuleerd, met als gevolg dat inderdaad uiteindelijk *iedereen* als slachtoffer van de omstandigheden kan worden beschouwd. Dit heeft de onheilspellende consequentie dat niemand meer verantwoordelijk kan worden gesteld.⁵⁵ Waartoe zo'n benadering in de geschiedschrijving kan leiden, liet de gerenommeerde Duitse historicus Andreas Hillgruber zien in zijn werk *Zweierlei Untergang* (1986). Daarin werd de vernietiging van het Europese jodendom gepresenteerd als een *parallelgeschiedenis* van de dramatische ondergang van wat het oostelijke deel van het Duitse Rijk was – als onderdeel van wat hij 'een tragedie voor heel Europa' noemde.⁵⁶ Een treffender illustratie van de mogelijke implicaties van het grijze perspectief is nauwelijks denkbaar. Hier raakt de dader geheel uit beeld, of, beter gezegd: hier wordt slachtofferschap ingezet om de vraag naar verantwoordelijkheid doelbewust te ontlopen.

Het grijze perspectief, terend op *common sense* opvattingen over de menselijke aard – of, in de woorden van Van der Heijden: het menselijk tekort – en op de heersende 'slachtoffercultus', blijkt een aantrekkelijke, verleidelijke optie, omdat moeilijke vragen buiten beschouwing kunnen blijven. En dat niet alleen. Het ontleent zijn aantrekkingskracht ook aan de flexibele en retorisch effectieve wijze waarop

53 Oorspronkelijk in *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* (1988), opgenomen in Peter Baldwin ed., *Reworking the Past: Hitler, The Holocaust, and the Historians' Debate* (z.p. 1987). Voor de discussie en context (o.a. de *Historikerstreit*): Patrick Dassen en Ton Nijhuis eds., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001).

54 Dit verband werd o.a. door regisseur Paul Verhoeven zelf gelegd, zie b.v. Ronald Ockhuysen, 'Altijd op zoek naar de confrontatie. Interview met Paul Verhoeven over *Zwartboek*', <http://cinema.vpro.nl> [14 september 2006]. Een vergelijkbare kritiek is uitgeoefend op de serie *De Oorlog* door Rudolf Dekker in *Geschiedenis Magazine* 45/1 (januari 2010).

55 Bob de Graaff, *Op de klippen of door de vaargeul? De omgang van de historicus met (genocidaal) slachtofferschap*. Uitgebreide tekst oratie Universiteit Utrecht 3 april 2006, 5 e.v.. Vgl. J.A. van Doorn, *Belast verleden. Over de historicisering van de publieke moraal* (Amsterdam 2000); J. Houwink ten Cate, 'De cultus van slachtofferschap', *Historisch Nieuwsblad* 8 (1999) 36-39.

56 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlijn 1986).

het in verschillende discussies kan worden ingezet. Het grijze perspectief kan in de ene context dienen als verdediging en in de andere context – net zo makkelijk – als verwijt. De recente discussies rond Debye en Meertens tonen dit glashelder aan, reden waarom het zinvol is terug te keren naar de kern van deze ‘affaires’. Daarmee raken we, zoals eerder gezegd, onvermijdelijk ook aan onze eigen positie. Met name in onze studies over Meertens en Debye hebben we geprobeerd ruimte te bieden aan meervoudige perspectieven, om niet te blijven steken in morele schema's van goed/fout dan wel te vervallen in ‘morele abstinentie’ of te bezwijken voor de verleiding van grijs.

Laten we beginnen met de ‘affaire-Debye’. Nadat het debat over de opstelling van de gerenommeerde fysicus ten aanzien van zijn joodse collega's was opgelaaide, werd het NIOD benaderd met het verzoek een ‘contextualiserend onderzoek’ uit te voeren, waarin ‘Debye in de context van de geschiedenis van de beoefening van de (natuur)wetenschappen onder Duitse nationaal-socialistische heerschappij wordt geplaatst’.⁵⁷ Deze vraag leidde tot een rapport waarin de auteur, Eickhoff, concludeerde dat Debye tijdens zijn verblijf in het Derde Rijk voor 1940 meer waarde hechtte aan de continuïteit van de ‘Duitse’ wetenschap, waarmee hij zich sterk verbonden voelde, dan aan het publiekelijk uitspreken van solidariteit met zijn joodse collega-wetenschappers. Zo had hij hen, nog voordat daartoe een formele opdracht van nazi-zijde werd gegeven, verzocht hun lidmaatschap van de belangrijkste natuurkundige beroepsvereniging op te zeggen.⁵⁸

De uitkomst van het onderzoek riep onvermijdelijk de vraag op of de naar hem genoemde instellingen, anno 2008, de door Debye gemaakte keuzes zouden moeten accepteren (door hun naam te behouden), of verwerpen (door hun naam te wijzigen). Zoals gebruikelijk werd er een commissie in het leven geroepen, bestaande uit wetenschappers en bestuurders, bekend met de dilemma's van de macht, om de instituten aan Universiteiten van Utrecht en Maastricht te adviseren over het wel of niet handhaven van de naam Debye. Hun conclusie liet aan duidelijkheid niets te wensen over: er was geen reden tot naamswijziging. Weliswaar refereert het advies, de schorsing van de joodse leden memorerend, aan een ‘donkere bladzijde’ in

het leven van Debye, tegelijk wordt gesproken van besluiten die genomen ‘moesten’ worden omdat ze destijds ‘onontkoombaar’ leken. De commissie wees bovendien – als was zij geïnspireerd door het ‘oordeelt niet opdat gij niet geoordeeld wordt’ uit de Bergrede – op de noodzaak terughoudend te zijn in oordeelsvorming, nu, achteraf, met betrekking tot zulke complexe situaties. Te verwijten was Debye wel, aldus de commissie, dat hij na 1945 geen verantwoording had afgelegd over zijn optreden in het Derde Rijk.⁵⁹

Anderen waren nog meer uitgesproken in hun begrip voor Debye's gedrag, dat in hun ogen moest worden gezien in relatie tot de ‘angst, horrorsfeer, ontwrichting, (psychische) terreur, geweld en moorddadigheid’ die het nationaal-socialisme kenmerkte.⁶⁰ In plaats van ‘dader’ zou Debye eerder als ‘slachtoffer’ moeten worden beschouwd – een opmerkelijke omkering, omdat het Debye in het Derde Rijk juist langdurig goed ging en hij daar ongekennde mogelijkheden kreeg voor wetenschappelijke zelfontplooiing. Dit cruciale gegeven werd aldus ondergeschikt gemaakt aan het beeld van een natuurwetenschapper die ‘slachtoffer’ werd van de historische omstandigheden – en vervolgens, in herhaling, ook nog eens van kritische historici. Deze omkering van het dader–slachtofferschap werd nog verder opgeblazen door de bewering dat Debye het respect won van zijn joodse collega's, omdat hij hen niet zo maar uit de Duitse natuurkundige beroepsvereniging verwijderd had. Hij had hen de gelegenheid geboden zich uit ‘eigene beweging’ terug te trekken – om hen daarmee klaarblijkelijk gezichtsverlies te besparen.⁶¹

Weer anderen meenden dat Debye niets te verwijten viel wanneer zijn gedrag werd ge-

57 Brief van 29 juni 2006 Minister M.J.A. van der Hoeven aan J.C.H. Blom, zie Eickhoff, *In naam van de wetenschap*, 192-193.

58 Ibidem, 163-165.

59 (Ongedateerde) brief J. C. Terlouw en R.G. Louw (mede namens prof. dr. D.F.J. Bosscher en prof. dr. Th.C. Van Boven) aan de colleges van bestuur van de Universiteit Utrecht en de Universiteit Maastricht, www.science.uu.nl/nieuwsagenda/items/20080117/ [2 november 2009].

60 Brief van 24 december 2007 van Dr. J. Reiding, Chemicus, voormalig leraar en medewerker Universiteit Utrecht, Dr. H.N. de Lang, Fysicus, Ned. Tijdschrift voor Natuurkunde, en Dr. G. van Ginkel, Em. Managing Director Debye Instituut, Universiteit Utrecht aan Minister R. Plasterk, home.kpn.nl/i.geuskens/PeterDebye/BriefPlasterk.htm [2 november 2009].

61 G. van Ginkel, ‘Debye deed wat hij kon, onder de nazi's’, *Trouw* 2 januari 2008; G. van Ginkel, *Prof. Peter J.W. Debye (1884-1966) in 1935-1945. Brilliant scientist. Gifted teacher. An investigation of historical sources* (Utrecht 2006) 111.

plaatst naast dat van anderen in een 'vergelijkbare' context, de bezettingstijd in Nederland.⁶² Nog afgezien van het wezenlijke verschil tussen de positie van Debye als internationaal georiënteerd wetenschapper gedurende het nationaal-socialisme in vooroorlogs Duitsland en die van wetenschappers in het door de nazi's bezette Nederland, is het opmerkelijk te zien hoe deze vergelijking vooral wordt ingezet om het functioneren van Debye te vergoe-lijken. 'Contextualisering' functioneert hier als een schild om bepaalde kwesties *niet* aan de orde te hoeven stellen, te beginnen met de vraag of en hoe het collectieve falen jegens de uitgesloten – 'zwarte schapen', zoals een joodse collega-natuurkundige zichzelf en zijn joodse lotgenoten in Duitsland destijds in een brief aan Debye omschreef – anno 2008 alsnog geproblematiseerd zou kunnen of moeten worden.⁶³ De vergelijking wordt bovendien ingezet als doodoener, tegen wat gezien wordt als 'selectieve verontwaardiging', in dit geval van hen die Debye's optreden kritisch willen evalueren. Daarmee wordt een grijze patstelling gecreëerd: niemand is schuldig omdat iedereen immers hetzelfde deed en daarom hoeft niemand zich nog persoonlijk verantwoordelijk te voelen, laat staan dat iemand het recht toekomt de ander ter verantwoording te

roepen. Aldus is bovendien – opnieuw – de deur opengezet voor precies die vormen van actieve accommodatie en collaboratie die leidden tot uitsluiting van de joden uit de Duitse en Nederlandse maatschappij. Sterker nog, *accommodatie en collaboratie worden tot norm verheven*.

De kleur van wrang

De discussie rond de 'affaire-Meertens', waarbij Henkes nauw bij betrokken was, ontwikkelde zich langs andere lijnen dan het debat over de 'strengheid' waarmee Eickhoff geoordeeld zou hebben over Debye. Hier was het juist het *uitblijven* van een veroordeling van Meertens en de volkskunde wat kritiek uitlokte. Mede op grond van Meertens' samenwerking met de nazi-autoriteiten, die in Henkes' studies uitvoerig aan bod komt, werd geconcludeerd dat Meertens na de oorlog weliswaar ten onrechte in het eenduidig 'goede' kamp van 'het' verzet is ingedeeld, maar dat hij daarmee niet automatisch in het 'foute' kamp van de collaboratie kan worden geplaatst.⁶⁴ Dit oordeel werd gebaseerd op een analyse van de gelijktijdige loyaliteiten en verantwoordelijkheden die Meertens ervoer en de verschuivingen in de positie die hij tegenover de nazi-autoriteiten innam.

Deze positie laat zich het beste illustreren aan de hand van twee cruciale punten in Meertens' levensloop, waaruit onmogelijk een eenduidig oordeel valt te destilleren. De eerste kwestie betreft Meertens' omgang met essentialistische noties van een 'gedeelde Germaanse cultuuruimte', die in de vooroorlogse volkskunde en ook daarbuiten diep geworteld waren. Zeker na de machtsovername van de nazi's in 1933 kregen dit soort ideeën een niet te onderschatten politieke betekenis; met name de volkskunde werd inzet van een expansieve Duitse cultuurpolitiek, die ertoe moest leiden dat men zich in Nederland, Vlaanderen en Scandinavië zou gaan identificeren met het ideaal van een Groot-Germaans Rijk. Samen met vele andere Nederlandse en Vlaamse cultuurwetenschappers nam Meertens deel aan deze zogenaamde *Westforschung*, waarbij werd samengewerkt met Duitse collega's en de ogen werden gesloten voor de politieke implicaties van deze wetenschappelijke onderneming.⁶⁵ Voor sommige critici was dit feit op zichzelf voldoende Meertens zeventig jaar na dato bij het nazi-kamp in te delen.⁶⁶ Hierbij

62 Jan van Turnhout, Ingezonden brief 'Debye 5', *NRC Handelsblad* 23 februari 2008.

63 Eickhoff, In naam van de wetenschap, 81. Voor een discussie over de benadering en kwaliteit van het NIOD-Debye-rapport, zie: J. Reiding, E. Homburg, K. van Berkel, L. Dorsman en M. Eickhoff, 'Discussiedossier naar aanleiding van: Martijn Eickhoff, In Naam der Wetenschap? P.J.W. Debye en zijn Carrière in Nazi-Duitsland (Amsterdam 2007)', *Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis* 1-4 (2008) 269-286.

64 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 268-269.

65 Vgl. Dekker, *De Nederlandse volkskunde*, 114-117; Hans Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001); Barbara Henkes, 'De eenheid van "het volk" als basis voor wetenschap en politiek. P.J. Meertens en de *Westforschung*', in: Barbara Henkes en Ad Knotter eds., *De Westforschung en Nederland*, themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118/2 (2005) 207-226; Barbara Henkes en Björn Rzoska, 'Volkskunde en Groot-Germaanse cultuurpolitiek in Vlaanderen, 1934-1944', in: *De Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Les Cahiers d'Histoire du Temps Présent* 11 (maart 2003) 71-100; Idem, 'Volkskunde und "Volkstumpolitik" der SS in den Niederlanden. H.E. Schneider und seine "grossgermanischen" Ambitionen für den niederländischen Raum', in: B. Dietz, H. Gabel und G. Mölich eds., *Griff nach dem Westen. Die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 291-323; Idem, '"Das Volk wurde neu entdeckt!": Volkskunde und die "Grossgermanische" Kulturpolitik in Flandern (1934-1944)', in: ibidem 447-472; Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 301-308 en 355-356; Henkes, 'Documenteren om te identificeren. De volkskundeatlas: een zuiver wetenschappelijke methode of een politiek instrument?', in: L.J. Dorsman en P.J. Négtmans eds., *Stille wijngaarden? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006) 83-96.

66 Hans Derks, *Deutsche Westforschung*.

werd volledig voorbij gegaan aan het feit dat het omarmen van toen gangbare opvattingen over een 'gedeelde Germaans cultuur' niet automatisch betekende dat men zich vereenzelvigde met het nazi-regime.⁶⁷ Een treffend bewijs daarvan vormt het gegeven dat Meertens zich in diezelfde periode vanuit zijn socialistisch engagement aansloot bij het Comité van Waakzaamheid en stelling nam tegen de nationaal-socialistische vervolgingspolitiek.

Een ander cruciaal moment met betrekking tot Meertens' opstelling ten aanzien van het nationaal-socialisme deed zich voor in 1941, toen hij zich beschikbaar stelde als lector voor het genazificeerde Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en zodoende werd ingelijfd bij het repressieve nazi-apparaat. Met deze keuze was Meertens ontegenzeggelijk tot het 'foute' kamp toegetreden. Op het eerste gezicht valt hierop weinig af te dingen, al zou men nog kunnen discussiëren over de vraag hoe hij die taak vervolgens invulde. Iets anders is echter in hoeverre Meertens op deze dubieuze keuze mag worden vastgenageld. Daartegenover staan immers andere feiten. Zo trad Meertens enige tijd na zijn aanmelding als lector toe tot de redactie van het illegale blad *De Vonk*, waarin niet alleen de vervolgingspolitiek van de nazi's eenduidig werd veroordeeld, maar ook de onafhankelijkheid van Indonesië werd bepleit. Het zou omgekeerd evenzeer onjuist zijn Meertens op grond van dit laatste – in de geest van 'eind goed, al goed' – definitief een plaats in 'het goede kamp' toe te wijzen, zoals in de naoorlogse geschiedschrijving gebeurde.⁶⁸

Door te laten zien hoe Meertens onder de gegeven omstandigheden steeds opnieuw posities heeft afgewogen en ingenomen, wordt duidelijk dat de gangbare enkelvoudige en statische classificaties tekortschieten. Zijn opvatting over zijn verantwoordelijkheid, als ambtelijk secretaris van de Volkskundecommissie, voor de ontwikkeling van de volkskunde als wetenschap, deden Meertens lonken naar de nazi-autoriteiten. Tegelijkertijd brachten zijn verbondenheid met vervolgden van hetzelfde regime en zijn socialistische vriendenkring hem bij het verzet.

Oogste deze benadering bij sommigen lof,⁶⁹ anderen meenden dat Henkes op deze manier probeerde 'een oordeel over "goed" of "fout" uit te stellen',⁷⁰ of dat hier 'slappe thee' geschonken werd,⁷¹ in de geest van het hier-

voor geschetste 'grijze' paradigma. Dat het onderzoek, dat aan *Uit liefde voor het Volk* ten grondslag lag, werd geïnitieerd door en uitgevoerd aan het Meertens Instituut, zou volgens sommige critici aan dit eindoordeel hebben bijgedragen. Er zou 'zelfcensuur' zijn toegepast om de naamgever van het instituut de hand boven het hoofd te houden.⁷² Daarmee werd met de historische *personae* ook de auteur van langs de vertrouwde meetlat van goed-fout gelegd – en 'fout' bevonden.

Het bleef evenwel niet bij kritische besprekingen. Er kwam een schriftelijke klacht binnen bij het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waaronder het Meertens Instituut ressorteert, waarin met zoveel woorden werd gesteld dat het de hoogste tijd werd het bruine verleden van de volkskunde in het algemeen en van Meertens in het bijzonder te onderkennen en de naam van het betreffende onderzoeks-instituut te veranderen.⁷³ Daarna werd ook hier een onderzoekscommissie ingesteld. Drie hoogleraren doken opnieuw de archieven in om na te gaan of deze beschuldigingen hout sneden.

Hoewel de KNAW-commissie in de inleiding van haar rapport stelt dat de complexe verhoudingen tijdens de bezetting een eenvoudige keuze tussen 'goed' of 'fout' in de meeste gevallen onmogelijk maakten en zij niet beoogde met de kennis van nu als 'moreel scherp-rechter' op te treden – zonder de vraag naar goed of fout te willen ontlopen – wijzen haar conclusies in een andere richting. Meertens

67 Vgl. Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002); Martijn Eickhoff, *De oorspong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003).

68 Ger Harmsen, 'Eerste redacteur P.J. Meertens', in: P.J. Meertens e.a. eds., *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) vii-xviii, aangehaald bij Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 268-269.

69 Zie o.a. Cor van der Heijden [niet te verwarren met Chris van der Heijden], 'De banden van Het Bureau', *NRC Handelsblad* 21 oktober 2005; Krijn Thijs, 'De deconstructie van de volkskunde', www.duitslandweb.nl [1 februari 2006]; Gerrit Jan Zwier, 'Op zoek naar een bezielend verband', *Leeuwarder Courant* 28 oktober 2005.

70 Samuel de Lange, 'Om de toekomst van het Noordse ras', *Trouw* 7 januari 2006.

71 Martin Sommer, 'Volk, stam, ras en sibbe. De rol van P.J. Meertens en het Instituut voor Volkskunde onder de Duitse bezetting', *de Volkskrant* 4 november 2005.

72 Deze aanklacht werd voor het eerst geformuleerd in Derks' schotschrift 'Uit liefde voor (het) Meertens (Instituut): een boekbespreking van Barbara Henkes' boek over o.a. P. Meertens', <http://www.hderks.dds.nl/> [15 oktober 2005]. Ongereflexeerde echo's daarvan zijn terug te vinden in Sommers' recensie in *de Volkskrant*.

73 Brief Derks aan KNAW-president W.J.M. Levelt 21 februari 2005.

wordt getypeerd als een 'opportunistische pleitbezorger van de Volkskunde', die zich 'in vergaande mate' had aangepast aan de omstandigheden, maar – zo voegt de commissie er direct aan toe – 'accommoderend gedrag [was] tijdens de oorlogsjaren een wijdverbreid patroon'. Aldus ontstond ook in deze kwestie een grijze patstelling, waarbij aanpassing en accommodatie tot norm worden verheven. Het eindoordeel luidde dan ook dat Meertens niet 'fout' was 'in de gangbare betekenis van het woord' en dat het instituut derhalve zijn naam kon handhaven.⁷⁴

Met dit afgesloten oordeel – waarmee zij zich *nolens volens* ontpopte als 'moreel scherp-rechter' – gaf de commissie er blijk van weinig oog te hebben voor de ambivalenties die gepaard gaan met de afweging van verschillende verantwoordelijkheden in de context van de zich dynamisch ontwikkelende omstandigheden. Dat is vooral problematisch omdat de criteria waarop het oordeel berust, namelijk 'elementair menselijk fatsoen en als universeel te beschouwen morele waarden', wel erg abstract en statisch zijn.⁷⁵ Ze staan niet alleen ver af van de realiteit van de bezettingsservaring, maar laten ook geen ruimte voor een diversiteit aan perspectieven, die juist in dit geval haar kracht bewijst, al biedt zij minder zekerheden. Wat resteert is een ongemakkelijk beeld van een Meertens die lange tijd steun bood aan een cultuurpolitiek die 'het Germaanse' articuleerde en propageerde en tegelijkertijd de uitsluiting van het niet-Germaanse bestreed – en met dit beeld is niets mis. Dat is geen 'slappe' of 'grijze', maar 'bittere' thee die wordt geschonken, met een wrange nasmaak.

De welhaast onbedwingbare behoefte te komen tot een *afsluitend* oordeel maakt de argumentatie van de commissies die zich bogen over Meertens en Debye zo onbevredigend: zij lijken voor alles een streep te willen zetten onder de discussie over de opstelling tegen-

over het nationaal-socialisme van mensen als Meertens en Debye. Wij pleiten daarentegen voor een einde waarin ruimte blijft voor ambivalenties en discussies, door telkens opnieuw de afwegingen te benoemen die in de interpretaties het zwaarste wegen; afwegingen, niet alleen van de historische actoren, maar ook van de geschiedschrijver zelf. Alleen op die manier is het mogelijk te ontsnappen aan een eendimensionaal beeld van het verleden, of dat nu grijs is of zwart/wit.

Tot slot

De gedachte dat de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en andere 'gevoelige' episodes geschreven zou kunnen worden op een neutrale, zuiver analytische manier, is op zichzelf eigenlijk al verwonderlijk.⁷⁶ Immers, wanneer, in de woorden van Ankersmit, 'het onderzochte historische landschap zo totaal gedomineerd wordt door een gruwelijke misdaad', dan is morele abstinentie onmogelijk: niet alleen het historisch onderzoek wordt gestuurd door politieke en morele preoccupaties, ook het resultaat, de historische voorstelling, ontleent haar belang en aantrekkingskracht aan de politieke en morele implicaties.⁷⁷ Om zich daarvan te overtuigen, is het voldoende het werk van historici als Blom en Broszat, maar ook Van der Heijden of Hillgruber dan wel Langeveld en Friedlander op de snijtafel te leggen.

Uiteraard mag de erkenning van de politiek-morele dimensies van historische voorstellingen niet worden opgevat als een vrijbrief voor onbekommerd moraliseren of een overloos subjectivisme. Integendeel, een dergelijk inzicht schept evenzeer professionele verplichtingen. Allereerst het besef dat een historische analyse, in de woorden van Friedlander, alleen mogelijk is op basis van een 'fundamenteel self-reflective process' – en dat geldt *a fortiori* voor de geschiedschrijving over het soort thema's en episodes die in de loop van dit stuk aan de orde zijn gekomen.⁷⁸ Die vragen om een gelaagde en meerstemmige benadering, waarin de verschillende historische actoren recht wordt gedaan en tegelijkertijd de samenhang van de gebeurtenissen en het verloop daarvan, inclusief de verantwoordelijkheden, aan de orde wordt gesteld. In de woorden van de historici Klein en Van de Kamp in hun studie over het Philips-Kommando in Vught (2003):

74 Von der Dunk e.a.), *Bevindingen over P.J. Meertens*, 7-8.

75 Ibidem, 8 en 53.

76 Max Weber wees al op de 'waardenbetrokkenheid' van de menswetenschappen: zij worden onvermijdelijk gestuurd door gezichtspunten die zijn verbonden met centrale waarden van een samenleving. Vgl. Theo de Boer en André F.J. Kobbens eds., *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven 1974).

77 Ankersmit, "'Een schuld zonder schuldigen?'" *TVG* (2003) 267.

78 Saul Friedlander, 'Some Reflections on the Historicization of National Socialism', Baldwin, *Reworking the Past*, 98.

Het bonte beeld van oorlogstijden laat altijd verwardheid en verwarring zien. De grensplanen tussen 'goed' en 'fout' liggen zo gezien niet op een strakke, met de theodoliet van ethiek en moraal getrokken lijn. De lijn is verbreed tot een telkens verschuivend, onbestemd en geaccidenteerd gebied van rafelige randen. Zwart en wit, eventueel vermengd tot grijs, volstaan niet om het in te kleuren. Een rijker geschaakt palet van kleuren en tinten is nodig.⁷⁹

Zonder twijfel zullen er ook in de toekomst nog heftige debatten plaatsvinden over de houding van individuen en instanties in schaduwwijke en duistere historische perioden. En ook dan zal de geschiedwetenschap te hulp worden ingeroepen – met het gevaar dat dezelfde Pavlov-reacties optreden als in de kwestie-Colijn, waarmee deze beschouwing begon.

Bovenstaande analyse maakt duidelijk dat ons inzicht in historische gebeurtenissen verrijkt wordt wanneer historici zich niet laten leiden door vooringenomen opvattingen, morele en politieke rigiditeit, rituele zelfbevestiging, onverschilligheid of cynisme, dan wel door de illusie dat professionele geschiedschrijving zuiver empirisch-analytische kennis voortbrengt. Aan de ene kant zullen historici zich rekenschap moeten geven van de motieven en omstandigheden van de verschillende historische personae, hun handelingen, mentale gesteldheid, morele dilemma's en de gevolgen van hun handelen. Aan de andere kant zijn er de historische omstandigheden, die prangende vragen oproepen omtrent de verhouding tussen collectief en individu, tussen moraliteit en persoonlijke verantwoordelijkheid.

Zoals gesteld kan alleen vanuit een dergelijke meervoudig perspectief een gelaagd en geschakeerd beeld worden geschetst, dat recht doet aan de historische personae, maar tegelijk de blik van de toeschouwer dwingend gericht houdt op de voorstelling als geheel. Dit vereist ook een zekere distantie, abstractie, ten opzichte van individuele ervaringen, posities en perspectieven. Pas dán is het mogelijk te onderscheiden wat er is gebeurd, ook en vooral wanneer het gaat om periodes van onrecht en verschrikkingen. Niet zwart en wit, niet grijs, maar *geschakeerd* moet het beeld zijn – 'gekleurd' of 'kleurrijk' zouden we zelfs kunnen zeggen, ware het niet dat deze woorden vrolijke associaties oproepen, en dat is niet wat deze geschiedenis is. Daarbij passen veeleer adjectieven

als *wrang*, of *bitter*. Want dat is een andere, belangrijke eigenschap van een dergelijke benadering: zij opent de mogelijkheden voor een voorstelling waarin ook de slachtoffers hun rechtmatige plaats kunnen innemen.

Martijn Eickhoff is onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en docent cultuurgeschiedenis bij de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij schrijft over diverse oorlogsgelateerde onderwerpen en publiceerde onder andere *De Oorsprong van het 'Eigen'*, *Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (2003), *In naam der Wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (2007) en (samen met Kees Ribbens en Joep Schenk) *Oorlog op vijf continenten. Nieuwe Nederlanders & de geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog* (2008). Momenteel verricht hij onderzoek naar de relatie tussen archeologie en erfgoed in (post-)koloniaal Indonesië.

Barbara Henkes is als historica verbonden aan sectie moderne geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. In haar werk onderzoekt zij de reikwijdte van 'human agency' en de betekenis van nationale en etnische identificaties in tijden van oplopende politieke spanningen. Zij publiceerde onder andere *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (1995), *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948* (2005) en – samen met de twee andere auteurs van dit artikel – *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (2001). Momenteel doet zij onderzoek naar Nederlandse migranten in Zuid-Afrika gedurende de twintigste eeuw.

Frank van Vree is historicus en als hoogleraar Journalistiek verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek beweegt zich op het terrein van de moderne geschiedenis, herinnering en historische cultuur, maar ook media en journalistiek. Hij is auteur van een groot aantal publicaties, waaronder *In de schaduw van Auschwitz* (1995) en *De metamorfose van een dagblad* (1996) en de essays *De scherven van de geschiedenis* (1999), *De politiek van de openbaarheid* (2000) en *De wereld als theater* (2006). Hij was mederedacteur van recente bundels als *De dynamiek van de Herinnering* (2009) en *Performing the Past* (2010).

79 P.W. Klein en Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 10.